

Арк.350;17. Там само. Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.75; 18. Там само; 19. Червоний край.-1925.-2 лютого; 20.Там само.- 5 лютого; 21. ДАВО.-Ф.Р.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.75.22. Вісти.-1921.-26 жовтня; 23. ДАВО.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.691.-Арк.61; 24. Там само.-Спр.722.-Арк.74-75; 25. Там само.-Спр.98-99.-Арк.74-75; 26. Бюллетень Подольського статистического бюро.-1925.-№2(29).-Вінниця,1925.-С.98-99; 27. ДАВО.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.591.-Арк.64; 28. Там само; 29. Там само.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.195.-Арк.135; 30. Там само.-Арк.197; 31. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця, 1957.-С.244; 32. Там само.-С.289; 33. Червоне село.-1923.-9 травня; 34. ДАВО.-Ф.254.Оп.1.-Спр.197.-Арк.310; 35. Там само.-Ф.842.-Оп.1.-Спр.74.-Арк.115; 36. Розвиток української культури за роки Радянської влади.-К.,1967.-С.52; 37. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.118.-Арк.125; 38. Червоний край.-1924.-24 травня; 39. ДАВО.-Ф.842.-Оп.4.-Спр.74.-Арк.52; 40. Там само.-Ф.595.-Оп.1.-Спр.136.-Арк.30; 41. Поділля в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.): Збірник документів і матеріалів.-Вінниця,1957.-С.35; 42. Червоний край.-1928.-9 лютого; 43. ДАВО.-Ф.254.-Оп.1.-Спр.50.-Арк.359; 44.Там само.-Ф.Р.256.-Оп.1.-Спр.722.-Арк.89; 45. ЦДАГО України.-Ф.І.-Оп.20.-Спр.2691.-Арк.69; 46. ЦДАВО України.-Ф.539.-Оп.3.-Спр.403.-Арк.89.

А.М.Ібрагімова

«ПОЛЬСЬКИЙ ФАКТОР» УКРАЇНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО РУХУ 1921 - 1922 РР.

Останнім часом вийшла велика кількість цікавих публікацій, присвячених повстанському антибільшовицькому руху в Україні в 1919 - 1922 рр.. Але часто ці публікації зводяться тільки до фіксації самого руху, без його аналізу, причому повстанство в Україні подається ізольовано, у відриві від «зовнішніх факторів» його розвитку. Дослідниками розглядаються тільки зв'язки повстанства з державними центрами і військовим командуванням УНР, намагаючись не звертати уваги на зв'язки багатьох повстанських формувань з командуванням Польщі, Румунії, Врангелем, із Савенковим. Сучасні історики так і не дали відповідь на питання про характер зв'язків українського повстанства і польського військового командування¹.

Радянські ж історики, починаючи з 20 - х рр., намагалися представити українське повстанство як «агентів міжнародної буржуазії і контрреволюції» і «шпигунів». Відома тенденційна брошура Ю.Тютюнника дала великий матеріал для таких суджень².

Союз між українським повстанством і польським командуванням базувався на загальній ворожнечі до нової «червоної» імперії і на договірних основах між Польщею й УНР. Варшавський договір 1920 р. був скріплений кров'ю польських і українських солдатів.

Очевидно, що польське військове командування підтримувало і мало безпосередні стосунки із деякими повстанськими українськими отаманами ще із січня 1920 р. (коли тільки планувався «похід на Київ»), але серйозно співпраця поширилась із грудня 1920 р. у зв'язку з тим, що армія УНР перестала бути серйозним самостійним воєнно - політичним фактором. В УСРР з Польщі, були направлені емісари, яким доручалося організувати координаційний центр повстанства в Україні.

Шеф 2-го відділу Генерального штабу Польського війська І. Матушевський вважав повстанство в УСРР серйозним конкурентом Радянській владі і противою «вимогам галичан», а союз із С.Петлюрою і Ю.Тютюнником фактом, зміцнюючим обороноздатність і внутрішнє становище Польщі³.

У Польщі у грудні 1920 р. С.Петлюрою був створений Повстанський відділ при українському Генштабі, а в січні 1921 р. - Партизансько - повстанський штаб при Головному отамані на чолі з генералом Ю.Тютюнником. «Загальне повстання» в УСРР планувалося спільно з польським командуванням та командуванням сил УНР, причому союзники вважали, що необхідно почати повстання в УСРР вже в травні 1921 р., приурочивши його до зборів врожаю та продрозкладки. До цього часу польське командування обіцяло озброїти й організувати ударну групу армії УНР у 2 тис. солдат. С.Петлюра тоді підписує наказ про підготовку до збройного повстання в УСРР, в якому наказує не починати «жодного неорганізованого виступу», а чекати наказу про початок загального повстання.

У квітні 1921 р. польське командування наказало перебазувати ГПартизансько-

повстанський штаб (ППШ) з м. Тарнов (де знаходився державний центр УНР) у Львів, розмістивши його в приміщенні 2 -го відділу 6 -ої армії (розвідка) польського Генштабу. 30 чоловік ППШ користувалися заступництвом польського командування, і їм були надані необхідні технічні і матеріальні можливості, безкоштовний проїзд на залізниці. Для повстанства польська влада надала «вікна» на східних теренах Польщі, дозволила використовувати інтернованих у польських таборах * воїнів УНР. Безпосередньо повстанським загонам надавалося озброєння, одяг, коні, продовольство, гроші.

У той же час польське командування прагнуло не стільки до військового союзу зі слабким і цілком залежним від себе партнером, скільки до використання повстанців на Україні заради суто військових цілей. Польське командування прагнуло, за умови «суворої конспірації», використовувати загопи С.Петлюри для підтримки антибільшовицьких кіл в УСРР, для «розвідки і диверсій» у глибокому тилу Червоної Армії.

Відомо, що отамани Київщини І.Струк (біля 400 повст.) і Подолії - Я.Шепель (біля 500 повст.), знаходячись у Польщі навесні 1921 р., домовлялися з польськими колами на предмет допомоги повстанцям⁴. Отаман Волинської групи (голова 9 -го повст. району) П.Філоненко (біля 400 повст.) з початку 1921 р. налагоджує зв'язок з Польщею. Безпосередньо спілкуються з польським командуванням і отаман К.Хоробро - Бондарук (біля 300 повст.) і отаман партизанів південно-західної частини України (біля 2-3 тис. Повст.) А. Гулий - Гуленко\

Відповідно до Ризького договору у квітні 1921 р. уряд УСРР зажадав від уряду Польщі дотримання принципів невтручання у внутрішні справи один-одного і заборонив існування на своїх територіях ворожих іншій стороні збройних формувань. Польський уряд був змушений формально заборонити відкриту діяльність на території Польщі уряду УНР, Директорії, повстанських і військових структур УНР. На виконання чергової ноти Радянської Росії польська сторона зобов'язалася негайно видворити з Польщі С.Петлюру, його міністрів і Раду УНР. Петлюрівці втратили статус легальності і легітимності в Польщі і перейшли на законспірований режим роботи.

Але, незважаючи на «умиротворення» Радянської Росії, польське командування погодилося підготувати й озброїти 5 тис. бійців УНР до травня 1921 р. для нового походу на Київ. За посередництвом польського командування велися таємні переговори «петлюрівців» з Б. Савенковим (головою «Російського евакуаційного комітету» і повстанських загонів у Поліссі) і полковником Гнилорібовим, що обіцяли С.Петлюрі підтримку до 10 тис. чоловік у БСРР і УСРР. Повстання повинно було розпочатися з переходу загонів С.Петлюри і Б.Савенкова радянсько-польського кордону силою в 500 чоловік. Ці загопи після об'єднання з повстанськими загонами отаманів Мордалевича і Струка повинні були вдарити на Київ з півночі. Вважалося, що до цього часу, коли сили С.Петлюри і Б.Савенкова збільшаться до 20 тис. бійців, з Польщі виступить ще 5 тис. петлюрівців, зведених у чотири озброєні поляками дивізії.

Однак ця операція, в силу низки причин, так і не була проведена ні навесні, ні на початку літа 1921 р. Німеччина готувала вторгнення в Польщу з заходу, Радянська Росія загрожувала зі сходу, радянські «диверсійні групи» постійно переходили польський кордон у Галичині, на Волині. У Західній Білорусії розгорталася антипольське повстання, підтримуване «агентами Москви». Та й внутрішнє становище Польщі було хитким через конфлікт Пілсудського із Сеймом. У цих умовах польський Генштаб вирішив відкласти похід українських сил на Київ на середину червня 1921 р. Незабаром похід був відкладений до середини серпня, і ще раз відкладений - на початок вересня 1921 р. У липні 1921 р. з інтернованих бійців Херсонської дивізії, у Польщі була сформована і озброєна Повстанська бригада отаманів Шепеля і Гальчевського «Орла» (біля 400 повстанців) для організації повстання на Поділлі. Це формування перейшло польсько-радянський кордон і досить успішно здійснювало рейди на Поділлі.

31 серпня С.Петлюра зібрав на конференцію «готових до бою» командирів УНР. І

хоча було констатовано, що до цього часу більшість повстанкомів розгромлена, був прийнятий план «походу», що намічався на першу половину вересня 1921 р. Довідавшись про таке рішення, радянські дипломати забили тривогу й звинуватили Польщу у підтримці заколотників. Нота радянської місії у Варшаві від 22 вересня 1921 р. до уряду Польщі вимагала: «...негайно відправити війська, готові до походу на Україну, назад у табори для інтернованих».

До цього часу «визрів» внутрішній конфлікт між С.Петлюрою і Ю.Тютюнником. Очевидно польське командування вирішило поставити під повний контроль повстанські структури, зажадавши від них допомоги у вирішенні «галицького питання». Ю. Тютюнник, знайшовши підтримку правого спектра української еміграції, Б.Савенкова, польського командування, заявляв, що «Петлюра в Україну не піде», і якщо до 15 вересня 1921 р. польським командуванням не буде дане «добро на похід в Україну», він самостійно почне похід в УСРР і очолить «акцію загального повстання».

Польський Генштаб заявив, що зможе «випустити в Україну» не більше 1200 чоловік і то без самого С.Петлюри. Генштабу не потрібна була широка, гучна акція, яка б могла спровокувати нову широкомасштабну війну з Радянською Росією. Досить було прощупати «червоний» тил, посіяти хаос і розорити прикордонну інфраструктуру «Рад».

Ю.Тютюнник, скориставшись застарілими, неперевіреними, перебільшеними даними, заявляв, що в Україні у повстанських загонах воює більше 50 тис. чоловік, називаючи чисельність частин різних отаманів, він перебільшував їх у 3 - 5 разів. Однак він не зміг переконати в цьому польське командування, що мало гарну розвідку.

У вересні 1921 р. польський Генштаб заявив, що «літній» пік повстання прогаєний і в Україні вже немає придатних умов для успіху «акції» петлюрівців, пропонуючи перенести акцію» на весну 1922 р.. Польське командування вказувало і на непідготовленість самого штабу Ю.Тютюнника, загонів «вторгнення», партизанських баз, так і на наслідки широкої провокації в УСРР, що призвела до провалу «петлюрівського підпілля». Однак Ю.Тютюнник : С.Петлюра наполягали на «акції» і польське командування вирішило споряджати в УСРР невеликі групи, щоб не спровокувати негайних воєнних дій між Польщею й УСРР - РСФСР.

20 вересня 1921 р. загін генерала УНР В. Нельговського (30 бійців) виступив з Польщі в УСРР.

Ю.Тютюнник прагнув почати повстання «за будь-яку ціну». Виходячи з цього, було вирішено назначити «акцію повстання» на 10 жовтня 1921 р. Але за невідомих причин польська сторона затягла підготовку акції ще на 20 днів. Можливо це було зв'язано з посиленням натиску Москви на Варшаву в питанні висилки або видачі С.Петлюри.

7 жовтня 1921 р. був підписаний спільний радянсько - польський протокол, за яким польська влада зобов'язалася до кінця жовтня 1921 р. вислати з країни С.Петлюру, Ю.Тютюнника й інших керівників «антирадянських формувань». Уряд Польщі змушений був офіційно заявити, що С.Петлюра 28 жовтня 1921 р. виїхав з Польщі. Однак йому було дозволено залишитися в Польщі, за умови переходу на «конспіративне життя»⁶.

Радянське посольство в Польщі, оперуючи великими агентурними зведеннями, добре знало про підготовку «вторгнення» в УСРР. «Ради» заявили протест проти акції, що готувала «вторгнення», показавши свою поінформованість, вимагали повного роззброєння українських загонів і евакуації українських таборів на захід Польщі. Але польське керівництво не пішло на це, обмежившись деякими незначними поступками. У жовтні 1921 р. були вислані з Польщі у вільне місто Данциг петлюрівські генерали М.Омельянович - Павленко і В.Зелінський, а так само Б.Савенков і білоруський отаман С.Булах - Балахович.

Найбільш вдалим моментом для загального повстання в Україні була весна 1921р. До цього часу були створені структури українського Повстансько - Партизанського Штабу в Польщі, Українського Повстанського Центру в Румунії, підпільної «Козачої Ради» на Київщині, Повстанського комітету на Київщині і на Поділлі, повстанського центру на Катеринославщині.

Наукові записки

Навесні 1921 р. ЧК фіксує в УСРР до 40 тис. повстанців. Але незабаром чекістами були розкриті практично всі повстанські комітети, убиті, розстріляні чи арештовані близько 30 тис. повстанців і підпільників, близько 3 тис. повстанців пішло в Румунію і Польщу. До листопада 1921 р. на землях УСРР залишилося тільки 5-6 тис. повстанців.

У 1921 р. повстанський рух був підірваний оголошенням загальної амністії повстанцям (результатом якої стало «покаяння» близько 5 тис. повстанців), тотальним терором і «зачищенням» УСРР від «політичного бандитизму», передислокацією в «бандитські райони» УСРР 80 тис. бійців частин РСЧА і ЧК, початком колосального голоду в УСРР, що підірвав можливості опору режиму, переходом режиму до політики НЕПу, відмовою від продрозкладки і вільної торгівлі. Ці фактори призвели до загасання селянських повстань в УСРР восени 1921 р. Виходячи з реальної оцінки ситуації, представники польського Генштабу заявили, що час для походу в УСРР загублений. Польський Генштаб мав достовірну інформацію гіро розгром підпілля і повстанства. Останнім «прийнятним терміном» для походу був серпень 1921 р., коли в УСРР проходив збір врожаю і його вилучення продзагонами. У листопаді 1921 р. вже не було ніякої надії підняти загальне повстання і польське командування прагнуло відмовити від фатального кроку С.Петлюри і Ю.Тютюнника. Однак вони, ще сподіваючись втягти у війну проти «Рад» Румунію і Польщу, наполягали почати акцію не пізніше 10 жовтня 1921 р. і зажадали від польської сторони надати 1,5 тис. гвинтівок, 60 кулеметів і 300 коней. Польське командування погодилося допомогти, але знову зволікало з початком акції.

17 жовтня 1921 р. С.Петлюра наказує почати похід в УСРР, поклавши на Ю.Тютюнника обов'язок командування армією. Першими в «Другий Зимовий похід» вийшли : Бессарабська група (біля 300 чоловік) - з Румунії, у рейд на м. Тирасполь і Подільська група (525 чоловік) - з Польщі, у рейд на Поділлі (виступила 24 жовтня 1921 р.). Подільська група одержала від польського командування 200 гвинтівок, 3 кулемети, 11 тис. патронів, 100 гранат, 100 кг. вибухівки.

Тільки 3 листопада 1921 р. у похід в УСРР, на Київ, виступила основна група - Волинська на чолі з Ю. Тютюнником (біля 900 чоловік). Цій групі польська влада надала 400 гвинтівок і 44 кулемети, 120 тис. патронів, 100 гранат, вибухівку, шаблі, піки. Виділене озброєння польське командування вирішило передати повстанцям не безпосередньо, а інсценувавши захоплення вагонів з озброєнням «українськими повстанцями». У похід разом з армією Ю.Тютюнника відправилося декілька кадрових польських офіцерів. На запити радянської сторони про «походження» збройних загонів, що перетнули радянський кордон, польський уряд заявив, що нічого не знає ні про джерела озброєння, ні про самих повстанців.

Однак тільки 50 % бійців групи Ю.Тютюнника були озброєні, а 30 % навіть не мали зимового одягу. Цей факт вказує на те, що в «групі Тютюнника» поляки вже не вбачали серйозної сили і не бажали посилення конфлікту з «Радами».

Ю. Тютюнник прагнув підняти загальне повстання в УСРР, але вже через два тижні «зимового» походу його група була цілком розгромлена Червоною Армією. Близько 300 чоловік загинули в бою, 450 - виявилися в «червоному» полоні, причому 359 з них, що відмовилися «покаятися», були негайно розстріляні. Тільки біля сотні бійців на чолі з Ю.Тютюнником повернулися в Польщу. Повна невдача «Другого зимового походу» підірвала і без того хитке становище як С.Петлюри, так і Ю.Тютюнника як лідерів повстанства в УСРР. Польське командування зневірилося у можливості «повстань» і в «союзницький потенціал» петлюрівців, скоротило фінансування «українських акцій».

Польське командування прагне самостійно використовувати «опозицію в УСРР» в інтересах своєї розвідки. Очевидно, з цими цілями були проведені нові таємні рейди в УСРР, що робить загін Ю.Тютюнника навесні 1922 р..

Петлюрівський контррозвідник В.Чоботарев з «Відділу розвідки при місії УНР», почав займатися підготовкою професійних розвідників і диверсантів у союзі з польським Генеральним штабом і за його замовленням. У першій половині 1922 р. С.Петлюра розриває

всілякі відносини з Ю.Тютюнником, розформовує «Повстанський штаб», а структури юлковника М.Чоботарева стають практично цілком незалежними від Головного отамана, влягодивши безпосередній зв'язок з польською розвідкою. Центр підготовки повстанців і *рс* івідників переміщується в Рівне, де створюється центр великої розвідувальної мережі.

У серпні 1922 р. з Польщі в УСРР були спрямовані загоцд отаманів Трейко, Шепеля, Шербанюка, Хмари, Волинця, Гальчевського та ін. (до 1 тис. чол.). Очевидно, польське хгмандування прагнуло підтримувати «зону нестабільності» на Правобережжі Дніпра й у Чернігівському Поліссі, але воно практично не мало впливу на українських повстанців Донбасу, Харківщини, Полтавщини, Запоріжжя, де були «у моді» махновські настрої, ніяк не зорієнтовані ні на Варшаву, ні на С.Петлюру.

Улітку 1922 р. в УСРР була проведена останнє «чищення» повстанців. Була розкрита нова повстанська мережа й арештовані отамани Гулий - Гуленко, Хоробро, Голик, Орлик, Злобудь - Воля. У цей же час було арештовано близько 3 тис. повстанців і підпільників, близько 200 повстанців здалися добровільно, близько 900 загинуло в боях. До весни 1923 р. так званий «політичний бандитизм» в УСРР, здавалося, був подоланий.

У 1923 р. повстанська боротьба в УСРР мала всі шанси завмерти. Амністія всім .-часникам громадянської війни давала можливість, що утомилася від п'ятилітньої війни, звернутися до рідних домівок. Підтримка повстанської війни в цей «мирний час» було справою досить штучною.

Однак на західній прикордонній смузі СРСР ще продовжувалися бої. Яків Гальчевський (він же - Войнаровський, він же отаман Орел, отаман Подільської повстанської групи і командуючий повстанськими загонами Правобережної України у 1922 - 1923 р., офіцер польської армії), діяв в УСРР до 1925 р.. Улітку 1923 р. була почата остання спроба підняти «загальне повстання» в УСРР. Тоді на схід, на Поділля, виступила група отаманів Трейко, Грищенка, Хмари, які готувалися за участю польського Генштабу⁷.

Можливо цей рейд був відповіддю на акції «активної диверсійної розвідки» з боку СРСР. Загони радянських диверсантів з «активної розвідки» терором освоювали тоді «східні землі» Польщі . Аж до 1926 р. чекістами фіксуються повстанські загоны, тісно зв'язані з українсько - польським прикордонням і вільним переходом кордону⁹.

Підсумовуючи сказане, необхідно відзначити, що роль «польського фактора» в •храїнському повстанському русі 1921 - 1922 р. була досить значною, якщо розглядати повстання Волині, півночі Київщини, Поділля, Уманщини та й усієї Правобережної України. Польське командування підтримувало повстанство в УСРР як морально, так і матеріально, і саме територія Польщі служила «базовим районом», своєрідним тилом для частини ;іфаїнських повстанських загонів. Незважаючи на те, що Польща, підтримуючи українське повстанство, переслідувала свої, досить конкретні цілі у 1921 - 1922 рр. у відносинах польського командування й українського повстанства, домінувала спільність головних цілей і завдань. Між ними діяв своєрідний взаємовигідний неофіційний військовий союз, що мав потенції перерости в договірний повноцінний військовий союз на основі визнання української державності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Тютюник Ю. З поляками проти України. - Харків, 1924; Мотузка М. Українська контрреволюційна еміграція.- чкрків,1928; 2. Демарев Г. Кров за кров. Антибільшовицьке підпілля на Поділлі в 20-і рр.// Наша республіка.- .995. - 31 березня.- С.13; Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля в повстанському русі 1919 - 1926 рр. // Сучасність.-1997.- №12.- С.74-86; Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник.-Львів,2000; 3. Верига В. Листопадовий рейд. -К.,1995.-С.9; 4. Серета М. Отаман Шепель.- Літопис червоної калини.-Львів, 4.2, 1930.- С.51-58; 5. Доценко О.Зимовий похід. - Варшава, 1932. -С.19; Філоненко П. Збройна боротьба на Волині. - Вінніпег, 1958; 6. Вишнівський О. Повстанський рух і атаманія. -Дейтройт, 1973; 7. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. -К., 1998; Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. -К.,2001; 8. Колпакиди А., Прохоров Д. Імперія ГРУ. -М., 2000.- Т.2. - С.111-113; 9. Зінченко А., Петров Л. Вказ.прац.- С.85.